

AGNIESZKA LISIECKA-BEDNARCZYK*

Działania upodmiotawiające w profilaktyce manipulacji wobec seniorów

Empowering Senior Citizens through Manipulation Prevention

Abstrakt

Artykuł prezentuje problem manipulacji wobec seniorów w kontekście najczęstszego sposobu oszustw na tzw. legendę, oszustw skierowanych do nich jako konsumentów oraz oddziaływań psychomanipulacyjnych osób indywidualnych i grup. Zawiera także charakterystykę potrzeb seniorów, które często są wykorzystywane przez oszustów, oraz mechanizmów wpływu społecznego ułatwiających manipulację. Zwięźlenie analiz stanowi przedstawienie możliwości profilaktycznego oddziaływania oraz budowania postawy wolnej od manipulacji.

Słowa kluczowe: działania upodmiotawiające, manipulacja, podmiotowość, profilaktyka, oszustwa, senior

Abstract

The article discusses the problematic practice of senior manipulation with the most common fraud technique known as the 'legend.' As consumers, senior citizens suffer from fraud attempts undertaken by individuals and groups who make extensive use of psycho-manipulation mechanisms. This article also discusses the needs experienced by senior citizens that are often exploited by fraudsters, and the social influence mechanisms that facilitate manipulation. The analysis is concluded with a review of possibilities for preventive interventions and for empowering attitudes that protect seniors against manipulation.

Key words: empowerment, manipulation, autonomy, prevention, fraud, senior citizens

* Dr Agnieszka Lisiecka-Bednarczyk, Katedra Historii Wychowania, Instytut Filozofii Chrześcijańskiej i Nauk Społecznych, Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu, e-mail: agnieszka.lisiecka-bednarczyk@pwt.wroc.pl, ORCID: 0000-0001-6132-2757.

Wstęp

W ostatnich latach zauważa się szereg zmian zachodzących w strukturze demograficznej ludności Polski, w tym zwiększającą się liczbę seniorów. Na koniec 2020 roku liczba ludności Polski wyniosła 38,3 mln, z czego ponad 9,8 mln stanowiły osoby w wieku 60 lat i więcej, czyli 25% populacji¹. Ważnym zadaniem wobec osób starszych staje się wdrożenie rozwiązań, które zapewnią im godną, bezpieczną i aktywną starość. Według policji, pomimo intensywnej pracy prewencyjnej w zakresie ostrzegania seniorów, często padają oni ofiarami oszustw, wyłudzeń i kradzieży². W 2020 roku 5289 seniorów zgłosiło stratę 85 950 026 zł w wyniku przestępstw na tzw. legende³. Od kilkunastu lat działania przestrzegające przed manipulacją wobec seniorów są realizowane przez szereg podmiotów poprzez edukację skierowaną bezpośrednio do seniorów i ich bliskich, informacje medialne (artykuły, wywiady, debaty, programy informacyjne, filmy profilaktyczne) oraz tzw. lokowanie produktu, czyli poruszanie problemu manipulacji wobec seniorów w popularnych serialach. Kampania społeczna na szeroką skalę nie zastopowała problemu manipulacji wobec seniorów, np. w dalszym ciągu jest rozpowszechnione okradanie seniorów metodą „na wnuczka”. Niniejszy artykuł stanowi teoretyczne ujęcie upodmiotawiających działań profilaktycznych, bazujące na praktyce. Jego celem jest przedstawienie problemu manipulacji wobec seniorów na przykładzie oszustw opartych na mechanizmach wpływu społecznego, które powodują zagrożenie bezpieczeństwa finansowego i emocjonalnego osób starszych oraz ich potrzeb wzmacniających podatność na manipulację, a także możliwości profilaktycznego oddziaływania opartego na działaniach upodmiotawiających⁴.

¹ Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za 2020 r.*, Warszawa 2021, s. 5.

² M. Kaleta, *Seniorze, nie daj się oszukać*, <https://dolnoslaska.policja.gov.pl/wr1/aktualnosci/biezace-inf/70743.Seniorze-nie-daj-sie-oszukac.html> (dostęp: 21.06.2022).

³ H. Dobrowolska, *W ubiegłym roku w wyniku oszustw „na wnuczka” seniorzy stracili 86 mln złotych*, <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C798145%2Cw-ubieglym-roku-w-wyniku-oszustw-na-wnuczka-polscy-seniorzy-stracili-86-mln> (dostęp: 05.10.2021).

⁴ Autorka opracowała programy profilaktyczne dla seniorów i realizowała je w formie wykładów i warsztatów w środowiskach związanych z edukacją seniorów (Uniwersytet Trzeciego Wieku Uniwersytetu Wrocławskiego i Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocławskie Centrum Seniora, kluby seniora, projekt „Babie Lato we Wrocławiu”, Akademia Bezpiecznego Seniora – projekt Wydziału Prewencji Komendy Miejskiej Policji we Wrocławiu). W 2010 roku współtworzyła także dwie konferencje „Nie daj się nabrać, o manipulacji wobec seniorów”, zorganizowane dla liderów kół seniora i uniwersytetu trzeciego wieku przez Dominikański Ośrodek Informacji o Nowych Ruchach Religijnych i Sektach, Komendę Miejską Policji we Wrocławiu oraz Straż Miejską Wrocławia.

Psychomanipulacja wobec seniorów i jej skutki

Psychomanipulacja to oddziaływanie ograniczające lub pozbawiające innych ludzi kontroli nad sytuacją i samokontroli, arbitralne sterowanie ich sytuacją, przeżyciami, sposobem myślenia i zachowaniami, oparte na przewadze taktycznej zapewnionej przez uprzedzenie i zaskoczenie innych lub dzięki nadużyciu reguł społecznych⁵. Jest to nieetyczne wywieranie wpływu na osobę lub grupę, uprzedmiotawiające ofiarę, posługujące się oszustwem jako celowym wprowadzaniem w błąd, zatajaniem lub pomijaniem niewygodnych informacji bądź wykorzystywaniem nieświadomości, stosowane w celu uzyskania korzyści materialnych (np. sprzedaż towarów nieużytecznych lub za wygórowaną cenę, wyłudzenie pieniędzy, darowizn) lub emocjonalnych (uwiedzenie, przejęcie władzy i kontroli nad drugą osobą czy całą grupą)⁶. Psychomanipulacja jako przemoc psychiczna charakteryzuje się tym, że jest intencjonalna (stanowi zamierzone działanie człowieka i ma na celu kontrolowanie i podporządkowanie ofiary), siły są nierównomierne (sprawca ma przewagę nad ofiarą, narusza prawa i dobra osobiste), sprawca narusza podstawowe prawa ofiary (np. prawo do własności, nietykalności fizycznej, godności, szacunku), powoduje cierpienie i ból (sprawca naraża zdrowie i życie ofiary na poważne szkody – doświadczenie dezinformacji, bólu i cierpienia sprawia, że ofiara ma mniejszą zdolność do samoobrony)⁷. Doświadczenie przemocy może uruchomić proces wiktyimizacji – doznawanie krzywd i szkód w wyniku jakiegoś zdarzenia o charakterze krzywdzącym wypacza charakter relacji z innymi osobami i deprecjonuje poczucie własnej wartości⁸. Skutkami przestępstw popełnianych względem osób starszych w przypadku wiktyimizacji pierwotnej będzie utrata mienia i doznanie krzywdy – stawanie się ofiarą ze względu na wyrządzenie jej przez sprawcę szkody. Możemy również mówić o wiktyimizacji wtórnej, czyli doznaniu powtórnej szkody, której skutki ofiara może odczuwać dotkliwiej, gdy krzywda jest wyrządzona przez rodzinę, osoby bliskie lub gdy osoba poszkodowana nie uzyskuje wsparcia, można mówić także o wtórnej wiktyimizacji przez system pomocy, wymiar sprawiedliwości

⁵ M. Karwat, *Rewizja obiegowych pojęć manipulacji*, w: *Przestrzenie manipulacji społecznej*, red. D. Doliński, M. Gamian-Wilk, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2014, s. 52.

⁶ A. Lisiecka, *Jak obronić się przed psychomanipulacją?*, w: *Sekty*, red. A. Lisiecka, Dominikański Ośrodek Informacji o Nowych Ruchach Religijnych i Sektach, Wrocław 2004, s. 16–19; por. P.T. Nowakowski, *Sekty. Co każdy powinien wiedzieć*, Maternus Media, Tychy 1999, s. 26–51; tenże, *Sekty, oblicza werbunku*, Maternus Media, Tychy 2001, s. 26–51.

⁷ I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1994, s. 68.

⁸ M.H. Kowalczyk, *Powtórna i wielokrotna wiktyimizacja jako andragogiczny wymiar doświadczeń osobistych kobiet ofiar przemocy*, „Rocznik Andragogiczny” 2017, t. 24, s. 89, 91.

czy organy ścigania⁹. Wtórą wiktyimizacją będzie utrata zaufania do samego siebie – poczucie winy, że mimo doświadczenia życiowego człowiek „dał się nabrać”. Następstwem doznanej krzywdy będzie również obawa przed oceną i wyśmianiem – lęk przed przyznaniem się do doświadczonej krzywdy bliskim czy zgłoszenie tego faktu na policję, co uniemożliwia ściganie przestępców. Następstwem manipulacji będzie także utrata zaufania do ludzi, lęki, niechęć do wychodzenia z domu i kontaktów z ludźmi, co może pogłębiać wyobcowanie i osamotnienie seniora. Straty emocjonalne daje się zauważyć również w nieprzyjemnym poczuciu naruszenia intymności. Jeśli do przestępstwa doszło w mieszkaniu osoby starszej, może ona przestać się czuć bezpiecznie w przestrzeni domowej, która powinna zapewniać to bezpieczeństwo.

Osoby starsze należy traktować jako szczególnie narażone na krzywdę, zachowania lekceważące, dyskryminację i przestępstwa oraz negatywne skutki działań przestępczych. Powszechnie występujące w kręgu kultury euroamerykańskiej zjawisko ageizmu¹⁰, czyli dyskryminacji ze względu na wiek¹¹, lęku przed starością, wzmacniane przez kult młodego ciała, może ujawniać się w różnych formach lekceważenia seniorów, np. ich potrzeb czy problemów, jak i nadopiekuńczości (wyręczanie starszych osób w wykonywaniu codziennych czynności) oraz protekcjonalności (traktowanie seniorów jako niezdolnych do samodzielnego funkcjonowania¹². Za postawę ageizmu można również uznać zaniedbanie, którego istotnym aspektem jest niedostarczanie informacji o przysługujących osobom starszym prawach, izolację społeczną, nadużycia finansowe, prawne i cielesne, a także eksterminację, rozumianą jako skracanie „bezwartościowego” życia osoby starszej¹³. Osobom starszym towarzyszy rosnący lęk przed przestępczością oraz specyficzna wrażliwość wiktyimizacyjna, na którą wpływa niewielka możliwość samoobrony wynikająca z utraty sił fizycznych, samotność, zdolność przewidywania zdrowotnych i ekonomicznych skutków zamachu na ich życie, zdrowie lub mienie, pogorszenie statusu społecznego włącznie z alienacją środowiskową. Zmianie ich aktywności towarzyszy poczucie utraty

⁹ H. Karaszewska, *Osoba starsza jako ofiara przestępstwa – skala problemu i kierunki pomocy*, w: *Sytuacje trudne w perspektywie jednostkowej i społecznej*, red. H. Karaszewska, E. Silecka-Marek, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2016, s. 151.

¹⁰ P. Szukalski, *Dyskryminacja ze względu na wiek*, w: *Starzenie się ludności Polski – między demografią a gerontologią społeczną*, red. J. T. Kowaleski, P. Szukalski, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2008, s. 153–184.

¹¹ M.D. Adamczyk, *Indywidualna a społeczna wizja starości*, w: *Inkluzja czy ekskluzja? Człowiek stary w społeczeństwie*, red. M. Synowiec-Piłat, B. Kwiatkowska, K. Boryślowski, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, Wrocław 2015, s. 40.

¹² H. Karaszewska, *Osoba starsza jako ofiara...*, s. 151.

¹³ P. Szukalski, *Ageizm – przejawy indywidualne i instytucjonalne*, w: *Człowiek dorosły i starszy w sytuacji przemocy*, red. M. Halicka, J. Halicki, A. Sidorczuk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2009, s. 65.

wartości, bezużyteczności, narasta bezradność i przeświadczenie o osłabieniu dotychczasowej pozycji społecznej¹⁴.

Przestrzenie manipulacji wobec seniorów

Jednym z najczęściej popełnianych przestępstw na szkodę osób starszych jest oszustwo dokonywane metodami „na wnuczka” i „na policjanta”¹⁵, w których sprawcy wykorzystują tzw. legendy. Według obowiązującego Kodeksu karnego¹⁶ oszustwo to osiągnięcie korzyści majątkowej poprzez doprowadzenie kogoś do niekorzystnego rozporządzenia własnym lub cudzym mieniem za pomocą wprowadzenia w błąd albo wyzyskania błędu lub niezdolności do należytego pojmowania przedsiębranego działania, zagrożone jest karą pozbawienia wolności od sześciu miesięcy do ośmiu lat (art. 286 § 1-4). Blisko 80% pokrzywdzonych stanowią osoby powyżej 70 roku życia, przestępcy najczęściej działają w dużych miastach¹⁷.

Oszustwo metodą „na wnuczka” polega na tym, że przestępca wybiera z książki telefonicznej osobę z imieniem wskazującym na osobę starszą i telefonuje do niej, mówiąc: „Dzień dobry babciu/dziadku/ciociu/wujku”. Wmawia ofierze, że jest jej bliską osobą, np. wnuczkim. Następnie opowiada zmyśloną legendę, np. o tym, że pilnie potrzebuje wsparcia finansowego, gdyż spowodował wypadek i musi zapłacić, aby uniknąć bardziej dotkliwej kary, albo że można szybko dużo zarobić, kupując samochód okazjnie. Jeśli starsza osoba nie ma oczekiwanych środków finansowych w domu, nakłania ją do zorganizowania tego wsparcia i przygotowania gotówki. Po pieniądze rzekomo nie może zgłosić się sam wnuczek, ale wysyła zaufaną osobę¹⁸.

Podobny schemat ma metoda „na policjanta”. Tu rozmowa z rzekomym wnuczkim nagle zostaje przerwana lub zaraz po niej senior otrzymuje kolejny telefon – inna osoba z szajki podaje się za policjanta lub funkcjonariusza Centralnego Biura Śledczego Policji i wprowadza legendę, że policja śledzi oszustów, wie o wcześniejszej rozmowie i prosi seniora o współpracę przy zatrzymaniu przestępców. Aby złapać oszustów na gorącym uczynku senior ma przekazać

¹⁴ J. Czapska, *Zapobieganie wiktyimizacji osób starszych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1999, z. 1, s. 121–122.

¹⁵ M. Wojciechowski, M. Hausman, *Oszustwa metodą „na wnuczka”. Rola analizy kryminalnej w procesie wykrywczym*, „Policja” 2010, nr 3, s. 7.

¹⁶ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku – Kodeks karny (tekst jedn.: Dz. U. z 2022 r. poz. 1138).

¹⁷ Biuro Prewencji Komendy Głównej Policji, *Bezpieczeństwo seniorów*, <https://policja.pl/pol/kgp/biuro-prewencji/wydzial-profilaktyki-sp/bezpieczenstwo-osob-sta/174854>, BEZPIECZENSTWO - SENIOROW.html (dostęp: 06.10.2021).

¹⁸ M. Wojciechowski, M. Hausman, *Oszustwa metodą „na wnuczka”...*, s. 7.

im pieniądze pod kontrolą policji. Oszust zapewnia, że przekazując pieniądze w ten sposób będą one bezpieczne¹⁹.

Kolejną metodą wykorzystywania legendy wobec seniorów są oszustwa „na inkasenta”, np. gazownika, pracownika pomocy społecznej. Sprawcy, podszywając się pod pracowników różnych urzędów lub akwizytorów, obdarzani są zaufaniem i wpuszczani do mieszkania. Wtedy np. symulują złe samopoczucie i proszą o szklankę wody lub przyniesienie dokumentów czy długopisu, żeby można było wypełnić dokumenty. W tym czasie dokonują kradzieży. Jeżeli sprawcy działają we dwoje, jedno z nich absorbuje seniora, a drugie pod pozorem udania się do toalety władowuje mieszkanie, zabierając gotówkę i biżuterię²⁰. Te najczęściej wykorzystywane legendy oszustw wobec seniorów mają swoje modyfikacje, np. „na handlarza”, „na kominiarza”, „na opłatek”, „na rurę” – oszuści w różny sposób próbują dostać się do domu seniora i pozbawić go dóbr²¹. Pojawiają się także inne wymyślne legendy. Czas pandemii również stał się pretekstem do tworzenia nowych legend, adekwatnych do sytuacji społecznej i lęków seniorów. Magazyn „Głos Seniora” opublikował 31 takich legend, m.in. o fałszywych szczepionkach – oszust oferował ampułki szczepionki na COVID-19 za 8 tys. zł, twierdził, że ma nieograniczony dostęp do szczepionek i posiada odpowiedni certyfikat, jest bezpieczna i wystarczy dla czterech osób. Do tej grup należy także oszustwo „na dezynfekcję przesyłki” (ofiara otrzymuje SMS, telefon lub maila z prośbą o dopłatę niewielkiej kwoty w celu dezynfekcji przesyłki, wchodząc w link zamieszczony w wiadomości może przekazać np. dane do konta bankowego), na dezynfekcję mieszkania (złodzieje przebrani w kombinezony, wyposażeni w rękawice i okulary ochronne pukają do drzwi i proponują dezynfekcję mieszkań, po opuszczeniu mieszkań przez ich lokatorów – władowują i kradną), na chorego wnuczka (oszust dzwoni z prośbą o jak najszybsze opłacenie jego leczenia koronawirusa, senior ma przekazać pieniądze koledze wnuczka lub wykonać przelew)²².

Poza oszustwami, zwraca się uwagę na nieuczciwe praktyki akwizytorów, telemarketerów i sprzedawców. Ich ofiarami najczęściej padają seniorzy, nieznający technik wpływu społecznego, chętnie wchodzący z akwizytorami w interakcję i nieświadomie ulegający wyreżyserowanemu wcześniej oddziaływaniu. Zauważono takie sposoby działania nieuczciwych sprzedawców, jak podszywanie się pod dotychczasowego operatora telefonicznego, sprzedawcę energii lub gazu, który – pod pretekstem np. aneksu, oferty promocyjnej, spisania licznika, wymiany urządzenia, zbierania ankiety, aktualizacji danych – podsuwa

¹⁹ Tamże.

²⁰ Biuro Prewencji Komendy Głównej Policji, *Bezpieczeństwo seniorów...*

²¹ M. Wojciechowski, M. Hausman, *Oszustwa metodą „na wnuczka”...*, s. 7–9.

²² *Stop manipulacji – nie daj się oszukać*, <https://glosseniora.pl/stop-manipulacji/> (dostęp: 20.10.2021).

do podpisu protokołów, ankietę, formularz lub potwierdzenie odbycia rozmowy, będące w rzeczywistości nową, niekorzystną umową²³.

Niedozwolone działania mają miejsce również podczas pokazów, na których sprzedaje się sprzęt gospodarstwa domowego, wyroby medyczne czy pościel. Przedsiębiorcy w zaproszeniach nie informują, że ich celem będzie sprzedaż produktów. Wprowadzają seniorów w błąd co do właściwości tych produktów oraz utrudniają odstąpienie od umowy w ustawowym terminie 14 dni²⁴. Warto zwrócić uwagę na szczególne manipulacje osób uwodzących przez internet i wykorzystujących materialnie i seksualnie, np. przez romantyczne oszustwo online (ang. *Online Romance Scams, love scamming* lub *sweethearts scam*) lub metodą „na żołnierza amerykańskiego” bądź „uczestnika misji humanitarnej” w Iraku, Afganistanie, Syrii czy innym państwie dotkniętym konfliktem zbrojnym²⁵. Ofiarami tych oszustw najczęściej stają się kobiety samotne, po rozwodzie lub owdowiałe²⁶.

Seniorzy także wchodzą w uzależniające, toksyczne relacje lub do grup psychomanipulacyjnych. Stają się atrakcyjni dla manipulatorów, gdyż mają pewną pozycję społeczną i zgromadzone finanse. Osoba starsza może stać się bardzo aktywnym i skutecznym werbownikiem bądź akwizytorem, trudno ją podejrzewać o werbowanie do sekty czy nieuczciwe praktyki²⁷. Seniorzy w toksycznych związkach i grupach otrzymują imitację realizacji potrzeb, poświęcając własną niezależność i wolność. Jak zauważył Erich Fromm, człowiek ponad własną wolność jest w stanie postawić poczucie bezpieczeństwa i wyzbycie się lęku przed izolacją, odosobnieniem, samotnością itd. Rezygnując z suwerenności i autonomii, człowiek realizuje potrzeby o wiele bardziej istotne dla niego w danym momencie. Innymi słowy, uzależnia się, czyli dezintegruje własną osobowość, za cenę poczucia bezpieczeństwa oraz redukcji lęku i napięcia. Może nawet poddawać się poniżającym praktykom, ale zyskując w zamian poczucie, że nie jest osamotniony, wyizolowany²⁸.

²³ Takie sposoby wyszczególnia Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów w ogłoszeniu w otwartym konkurs ofert na realizację zadania publicznego w zakresie upowszechniania i ochrony praw konsumentów: *Konsumenci seniorzy a sprzedaż bezpośrednia – prawa i zagrożenia*, Warszawa 2017, s. 2–3, https://uokik.gov.pl/konkursy_dla_institucji_konsumenckich.php#faq3195 (dostęp: 20.10.2021).

²⁴ Tamże, s. 3.

²⁵ A. Coluccia, A. Pozza, F. Ferretti, F. Carabellese, A. Masti, A.G. Gualtieri, *Online Romance Scams: Relational Dynamics and Psychological Characteristics of the Victims and Scammers*, „A Scoping Review Clin Pract Epidemiol Ment Health” 2020, vol. 16, s. 24–35.

²⁶ J. Wnęk-Gozdek, *Oszustwa romantyczne online – studium przypadku*, „Exlibris. Biblioteka Gerontologii Społecznej” 2019, t. 17, nr 2, s. 39–55.

²⁷ P.T. Nowakowski, *Sekty. Co każdy powinien wiedzieć*, Maternus Media, Tychy 1999, s. 26–51; tenże, *Sekty, oblicza werbunku*, Maternus Media, Tychy 2001, s. 26–51.

²⁸ E. Fromm, *Ucieczka od wolności*, tłum. O. Ziemilska, A. Ziemilski, Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”, Warszawa 2007, s. 38–39.

Reguły wpływu społecznego i potrzeby seniorów wykorzystywane przez manipulatorów

Przykładem nieetycznego, destrukcyjnego wykorzystywania wpływu społecznego w celach manipulacyjnych jest działalność oszustów, sekt i niektórych korporacji handlowych²⁹. Manipulacja zakłada przedmiotowe traktowanie człowieka. Reguła wzajemności oznacza, że człowiek, któremu wyświadczone jakąś przysługę, czuje się zobowiązany do rewanżu. Reguła ta jest o tyle niebezpieczna, że jest powszechna, ludzie czują się zobligowani do oddawania przysług, ale także do ich przyjmowania. Osoby łamiące regułę wzajemności spotykają się z potępieniem otoczenia. Każdy zazwyczaj unika miana niewdzięcznika, skąpca czy naciągacza. Kiedy człowiek nie odwzajemnia danego mu dobra, wywala się w nim wewnętrzny dyskomfort, poczucie winy i wstyd. Odnosi się to również do wzajemnych ustępstw³⁰. Reguła wzajemności jest często wykorzystywana przez domokrażców, ale także przez osoby werbujące do sekt. Trudno odmówić osobom, które oferują jakieś dobro, kiedy samemu już coś się przyjęło lub odmówiło się spełnienia większej prośby.

Zaangażowanie i konsekwencja to zasada, która mówi, że kiedy dokona się jakiegoś wyboru, podejmie decyzję czy zajmie określone stanowisko, pojawia się silny nacisk na zachowanie konsekwentne, zgodne z wcześniejszym zaangażowaniem. Ludzie postępują tak, jakbyśmy chcieli usprawiedliwić swoją wcześniejszą decyzję lub dowieść jej słuszności. Przekonując innych, tym bardziej przekonują siebie. Motywacja do bycia konsekwentnym i autoafirmacji stanowi silne narzędzie wpływu społecznego. Niekonsekwencję powszechnie uważa się bowiem za negatywną cechę osobowości. Manipulator nakłania do podjęcia jakiegoś działania czy wypowiedzenia czegoś, co uwięzi w pułapce dążenia do konsekwencji. Uległość wobec odpowiednio dawkowanych nacisków jest naturalną konsekwencją dążenia do zgodności ze zmienionym obrazem swojej własnej osoby. Manipulacja wykorzystująca dążenie do konsekwentnego i pozytywnego prezentowania siebie jest wzmacniana przez działania aktywne i publiczne (z których trudniej się wycofać), wymagające wysiłku oraz przez przekonanie ofiary, że wykonuje się je z własnej woli³¹.

Zasada społecznego dowodu słuszności głosi, że decyzje o tym, czy coś jest słuszne czy nie, wpływa istotnie na to, co na ten temat myślą inni ludzie. Doprowadzenie manipulowanych do konformistycznego podporządkowania

²⁹ R. Cialdini, *Wywieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*, tłum. B. Wojciszke, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1998, s. 37–47, 70–72, 84–85, 115, 119–124, 141–145, 155–158.

³⁰ Tamże, s. 33–60.

³¹ Tamże, s. 67, 74.

się może być efektywniejsze niż charyzmatyczne cechy przywódcy³². Ludzie najbardziej są skłonni uznać zachowania innych za dowód słuszności wtedy, gdy sytuacja jest niejasna i dwuznaczna oraz gdy nie mają pewności co do swoich przekonań³³. Do wpływania na innych mogą być wykorzystywane także lubienie i sympatia. Jeśli zyska się czyjąś akceptację i przyjaźń, łatwiej go namówić do oddania przysługi. Osoby atrakcyjne fizycznie, postrzegane są jako mądrzejsze, lepsze, inteligentniejsze. Ludzie podobni do nas fizycznie, ale również z cech charakteru, osobowości, wyznawanych przekonań, stylu życia, doświadczeń życiowych czy zainteresowań chętniej obdarzani są naszym zaufaniem. Również komplementowanie i schlebienie sprzyjają zdobywaniu sympatii i przychylności³⁴. Ogromny wpływ na podejmowanie decyzji wywiera autorytet. Skłonność do ulegania autorytetom ma swoje źródło w socjalizacji. Uległość taka jest zwykle szanowanym sposobem postępowania. Autorytet to nie tylko osoba, ale również atrybuty władzy, tytuły, strój, marka produktu, rozpoznawalność, opinie specjalistów, dyplomy i referencje, instytucje użyteczności publicznej³⁵. Jeszcze jedną regułą, której nieświadomie ulegają ludzie jest niedostępność. Im coś jest rzadsze, tym cenniejsze. Niedostępność dóbr, ich ograniczona ilość, skutecznie wpływa na ocenę ich wartości. Także gdy coś jest zabronione, ocenzurowane, wyzwala zainteresowanie. Rywalizacja o jakieś dobro podwyższa jego wartość i bardziej motywuje do zdobycia go³⁶.

Manipulatorzy potrafią rozpoznać potrzeby osób starszych. Rozpoznanie własnych potrzeb oraz świadoma, adekwatna i wolna ich realizacja wpływa na jakość życia osoby starszej³⁷. Jakość ta może być rozumiana jako stopień zaspokojonych materialnych i niematerialnych potrzeb jednostki i grup społecznych oraz określona przez wskaźniki obiektywne i subiektywne³⁸. Jeśli rozpoznanie i realizacja potrzeb są narzucane, może to być źródłem i sposobem manipulacji wobec seniora, ale także jego ubezwłasnowolnieniem.

Podstawowymi potrzebami osób starszych są potrzeby zdrowotne, schronienia, odpowiedniego wyżywienia i wypoczynku³⁹. Utrzymywanie dobrej kondycji przez seniora i samodzielność będzie podnosić jakość jego życia. Także

³² T. Witkowski, *Psychomanipulacje. Jak je rozpoznawać i jak sobie z nimi radzić*, Unus, Wałbrzych 2000, s. 51.

³³ Tamże, s. 125.

³⁴ R. Cialdini, *Wywieranie wpływu...*, s. 158–166.

³⁵ Tamże, s. 191–213.

³⁶ Tamże, s. 241.

³⁷ J. Rymaszewska, A. Szmigiół, *Potrzeby osób w starszym wieku – definicje i narzędzia oceny*, „Psychogeriatrics Polska” 2008, t. 5, nr 2, s. 95–104.

³⁸ N.G. Piłkuła, *Poczucie sensu życia osób starszych. Inspiracje do edukacji w starości*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2016, s. 32.

³⁹ K. Obuchowski, *Galaktyka potrzeb. Psychologia dążeń ludzkich*, Zysk i S-ka, Poznań 2000, s. 98–129.

zaspokojenie potrzeb zdrowotnych, głównie pomocy lekarskiej i pielęgniarskiej, daje poczucie bezpieczeństwa i zaopiekowania⁴⁰.

Obecnie seniorzy realizują potrzeby poznawcze⁴¹ w szeregu działań edukacyjnych i przestrzeniach stworzonych specjalnie dla nich, jak uniwersytety trzeciego wieku, kluby seniora czy projekty realizowane przez urzędy, centra aktywności lokalnej, organizacje pozarządowe i inne podmioty. Dzięki nim poznają nowe zagadnienia, eksplorują świat i stale poszerzają własne horyzonty. Kolejna grupa potrzeb ma charakter emocjonalny. Należy do niej potrzeba integracji (intensywność kontaktów z ludźmi, więź i identyfikacja ze środowiskiem, w którym żyje senior, brak integracji to poczucie osamotnienia, wykluczenie społeczne), użyteczności i uznania (dodatkowe zatrudnienie, zajęcie, aktywność społeczna lub wykonywanie zajęć na rzecz własnej rodziny), autonomii (niezależność i samodzielność w sferze somatycznej, psychologicznej i społecznej)⁴². Z tego powodu przejmowanie inicjatywy czy wyręczanie seniora w działaniach, które może zrobić sam, ma charakter uprzedmiotawiający. Szczególnie ważną grupą potrzeb wieku senioralnego są te związane z potrzebą sensu życia, realizowanych poprzez potrzeby religijne, które dają poczucie sensu życia i śmierci, jak również potrzeby kreatywności i transcendencji – pozostawienia po sobie trwałego śladu. W wieku senioralnym powinna pojawić się dojrzała koncepcja życia, wynikająca nie tylko z zainteresowania sensem utajonym własnego istnienia, ale też z poczucia odpowiedzialności za własne życie. Posiadanie przez człowieka sensu życia jest warunkiem rozwoju jego osobowości i samorealizacji, która jest przeciwieństwem alienacji, życia poza sensem i wartościami nadającymi życiu godność⁴³.

Działania upodmiotawiające jako wzmocnienie seniorów przed manipulacją

Pojęcie *empowerment* rozumiane jako upodmiotowienie, uprawomocnienie, umacnianie⁴⁴ jest wprowadzane do polskich nauk społecznych głównie w kontekście dociekań nad pracą socjalną i zarządzaniem. Wyrasta ono z podstawowej dla demokratycznego ładu społecznego zasady poszanowania godności i autonomii

⁴⁰ J. Rymaszewska, A. Szmigiel, *Potrzeby osób w starszym wieku...*, s. 96.

⁴¹ K. Obuchowski, *Galaktyka potrzeb...*, s. 169–197.

⁴² Tamże, s. 198–231.

⁴³ Tamże, s. 232–315.

⁴⁴ J. Żeromska-Charlińska, *Nieprzypadkowy specjalista resocjalizacji – empowerment w akademickim procesie edukacji*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 2020, t. 65, nr 3 (257), s. 51.

każdego człowieka oraz podmiotowego traktowania obywateli⁴⁵. Promowany w duchu działań upodmiotawiających model pozytywnego starzenia się, rosnąca świadomość seniorów w zakresie ich praw i możliwości poprawy jakości życia, pozwala na podniesienie statusu seniora w instytucjach służby zdrowia i pomocy społecznej, jego samodzielną identyfikację własnych potrzeb zdrowotnych i socjalnych, aktywne partnerstwo w monitorowaniu stanu własnego zdrowia, tym samym może opłacić się państwu, społeczeństwu i sektorom pomocowym⁴⁶.

Celem działań upodmiotawiających jest osiągnięcie stanu, w którym ludzie odzyskują kontrolę nad własnym życiem, prawami, przestrzenią, językiem, będąc jednocześnie zdolnymi do określenia swoich potrzeb, celów życiowych i działania oraz mając poczucie wpływu na szereg życiowych zdarzeń⁴⁷. Jako ważny model pomocowo-terapeutyczny, powinien być realizowany w płaszczyznach wzmacniania zdolności klienta/pacjenta/podopiecznego do samodzielnego podejmowania decyzji, jego dostępu do informacji i możliwości działania, praktycznej możliwości dokonywania wyboru – dysponowania alternatywami w działaniu, samodzielnego dokonywania przez podopiecznego zmian we własnym życiu i w podstawowej grupie społecznej, siły przebiccia, odwagi tworzenia, inwencji, nadziei połączonej z ufnością, że posiada w sobie potencjał dokonania zmian, umiejętności krytycznego myślenia, rozpoznawania własnych emocji oraz umiejętności ich uzewnętrzniania, poczucia przynależności do naturalnej grupy społecznej, świadomości posiadanych praw, nabywania nowych zdolności i umiejętności – ważnych i przydatnych w subiektywnym odczuciu, otwartego przyznawania się do choroby, kryzysu, zagrożenia czy wypracowania pozytywnego obrazu własnej osoby⁴⁸.

Edukacja seniorów może przyczynić się do zmiany sposobu myślenia seniorów o ich życiu, minimalizowania zjawiska samotności i wzrostu poczucia satysfakcji, spełnienia, przekonania, że człowiek może kreować swoje życie, realizować cele, zamierzenia i życiowe plany, których nie ograniczy ani wiek, ani negatywne myślenie o własnej starości. Edukacja osób starszych, a także samodoskonalenie, samokształcenie i samowychowanie umożliwiają im nadawanie nowego kształtu życiu, kierowanie własnym rozwojem, gdyż to właśnie on stanowi jeden z podstawowych wymiarów życia i nadaje mu sens. W tym zakresie należy wykorzystać specyfikę doświadczeń indywidualnych oraz potencjał osób starszych⁴⁹. Uświadomienie sobie zależności od innych

⁴⁵ J. Jarczyńska, *Empowerment w pracy socjalnej jako skuteczne podejście stosowane w rozwiązywaniu problemów społecznych*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Pedagogika” 2017, t. 34/2, s. 121, 130.

⁴⁶ A. Błachnio, *Starość ambiwalentna – czyli w poszukiwaniu podmiotowego seniora*, „Exlibris. Biblioteka gerontologii społecznej” 2015, t. 9, nr 1, s. 103–118.

⁴⁷ J. Jarczyńska, *Empowerment w pracy socjalnej...*, s. 121–122.

⁴⁸ J. Żeromska-Charlińska, *Nieprzypadkowy specjalista resocjalizacji...*, s. 50–65.

⁴⁹ N.G. Piłkuła, *Poczucie sensu życia...*, s. 188.

osób, idei, poglądów, miejsc, przyzwyczajzeń oraz ich konsekwencji jest ważne dla poczucia szczęścia i sensu życia. Podejmowaniu decyzji towarzyszą często emocje oraz ograniczenia czasowe bądź informacyjne, dlatego zachodzi wiele uproszczeń myślowych⁵⁰.

Wiedza na temat manipulacji ogranicza jej skuteczność. Świadomość wpływu społecznego i własnej podatności, np. wiedza o swoich niezaspokojonych potrzebach, pozwala zastanowić się nad czymś oddziaływaniem. Profilaktyka powinna przyczynić się m.in. do zwiększenia świadomości własnej podatności na reguły wpływu społecznego. Nie należy promować wzbudzania niepokojów i lęku, ani zakładać, że jeśli ktoś jest miły, uczynny, a nawet zachwyca, zawsze musi iść za tym jego zła wola. Większa uwaga skierowana powinna być na realną ocenę rzeczywistości, rozpoznawanie potrzeb oraz umiejętność nazywania i wyrażania emocji. Obrona przed regułą wzajemności nie musi polegać na odmowie proponowanych przysług czy dóbr, ale na odróżnieniu rzeczywistych przysług od manipulacji, jakim ktoś chce poddać ewentualnego odbiorcę⁵¹.

Realna ocena konkretnej sytuacji wiąże się z postawieniem pytań o to, dlaczego od danej osoby czy w danych okolicznościach przyjmuję dobra, skąd ktoś wiedział, że takiego dobra potrzebuję, czy ten ktoś wzbudza moje zobowiązanie, czerpie korzyść, oczekuje uległości? Postawienie tych pytań nie może jednak wyprzedzać teza, że na pewno ma tu miejsce manipulacja. Bezrefleksyjnie i publicznie wypowiedane słowa, powtarzane gesty i rytuały trudno kwestionować i wycofywać się z nich. Zamiast wątpliwości pojawia się wtedy utwierdzenie w pewności, że „to co robię jest dobre” i „skoro to zrobiłem, to znaczy, że tego chciałem”. Skutecznym zabezpieczeniem przed siłami zaangażowania i dążenia do zgodności jest wystrzeganie się sztywności i uporu, mechanicznej i bezmyślnej tendencji do bycia konsekwentnym w każdej sytuacji, ponieważ inaczej można paść ofiarą tych, którzy tę mechaniczną skłonność do konsekwencji pragną wykorzystać dla własnego zysku⁵². Zatem z punktu widzenia odporności na mechanizm zaangażowanie–konsekwencja będzie profilaktyczne przyznawanie sobie prawa do błędu i uczciwa refleksja nad własnym zachowaniem. Aby uniknąć pułapki samooszukiwania jest potrzebna zdolność do realnej oceny sytuacji oraz uczciwość wobec siebie i umiejętność korzystania z różnych źródeł informacji, zamiast sztywnego opierania się w sądach na własnym doświadczeniu. Z manipulacją wiążą się błędy w percepcji rzeczywistości, wynikające z podporządkowania własnych ocen wpływowi innych osób. Przed uleganiem manipulatorom posługującym się społecznym dowodem słuszności chroni wrażliwość na fałsz oraz świadomość, że sympatia ludzi nie może stanowić jedynej

⁵⁰ R. Cialdini, *Wywieranie wpływu...*, s. 21.

⁵¹ Tamże, s. 60.

⁵² Tamże, s. 81, 103.

podstawy moich własnych decyzji⁵³. Należy oddzielić sympatię dla danej osoby i jej atrakcyjny wizerunek od tego, do czego chce namówić. To, czy dana osoba jest sympatyczna, ładna, mądra albo ma podobne zainteresowania nie powinno być priorytetem przy podejmowaniu decyzji. Co się zaś tyczy manipulacji związanej z wykorzystaniem wpływu autorytetu – jeśli ktoś zda sobie sprawę z tego, jaki wpływ na niego wywierają autorytety, łatwiej będzie mu odeprzeć presję. Powinno się także zwrócić uwagę na dowody świadczące o tym, że ktoś naprawdę jest autorytetem, odwracając swoją uwagę od atrybutów autorytetu, a koncentrując się na faktach⁵⁴.

Podsumowanie

Osoby starsze dzięki profilaktyce upodmiotawiającej mogą być bardziej świadome i sprawdzać, czy osoby podające się za wnuczka, policjanta, przedstawicieli instytucji są nimi rzeczywiście, a także widzieć sens w zgłoszeniu swojej krzywdy na policję, co zwiększa możliwość ścigania przestępców. Za sprawą różnych podmiotów, które podejmują szereg zróżnicowanych programów profilaktycznych, ich współpracy i ewaluacji, seniorzy mogą radzić sobie ze wstydem i opowiedzieć o swoim doświadczeniu, prawdopodobieństwo wtórnej wiktymizacji i jej skutków staje się mniejsze. Profilaktyczne działania upodmiotawiające pozwolą doświadczyć i wzmocnić osobiste zasoby uodparniające na manipulację. Uczestnicząc w aktywizacji poprzez przykłady z filmów, scenki, osobistą analizę ulotek i doświadczeń przykładowych ofiar, można nie tylko dowiedzieć się, jak zauważać i unikać destrukcyjnych wpływów, ale także doświadczyć własnej podatności i siły. Podmiotowa profilaktyka przeciwdziałania manipulacji, łączy się z niezależnością, poczuciem sprawstwa, umiejętnością podejmowania decyzji, przewidywania konsekwencji własnych działań i odpowiedzialnością za nie. Edukacja na temat metod manipulacji nie powinna być jedynie „wolnością od”, np. od oszustów, własnej podatności – tego nie da się ani kontrolować, ani unikać. Podmiotowość, samodzielność, twórczość, odpowiedzialność, umiejętność dialogu i szacunek do innych pobudzają postawę bycia „wolnym do”, czyli dojrzałą osobowość, nieatrakcyjną dla manipulatorów⁵⁵.

⁵³ Tamże, s. 152.

⁵⁴ Tamże, s. 186–213; P.T. Nowakowski, *Sekty, oblicza...*, s. 157–212.

⁵⁵ A. Lisiecka-Bedarczyk, *Wychowanie do wolności i rozwój dojrzałej osobowości przeciwdziałaniem psychomanipulacji*, w: *Profilaktyka psychomanipulacji w relacjach i rodzinie*, red. J. Perszon, A. Lisiecka-Bedarczyk, I. Kamiński, Wydawnictwo Ikona, Toruń – Wrocław 2015, s. 49–74.

Bibliografia

- Adamczyk M.D., *Indywidualna a społeczna wizja starości, w: Inkluzja czy ekskluzja? Człowiek stary w społeczeństwie*, red. M. Synowiec-Piłat, B. Kwiatkowska, K. Borysławski, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, Wrocław 2015, s. 37–53.
- Biuro Prewencji Komendy Głównej Policji, *Bezpieczeństwo seniorów*, <https://policja.pl/pol/kgp/biuro-prewencji/wydzial-profilaktyki-sp/bezpieczenstwo-osob-sta/174854,BEZPIECZENSTWO-SENIOROW.html> (dostęp: 06.10.2021).
- Błachnio, *Starość ambiwalentna – czyli w poszukiwaniu podmiotu seniora*, „Exlibris. Biblioteka gerontologii społecznej” 2015, t. 9, nr 1, s. 103–118.
- Cialdini R., *Wywieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*, tłum. B. Wojciszke, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1998.
- Coluccia A., Pozza A., Ferretti F., Carabellese F., Masti A., Gualtieri A.G., *Online Romance Scams: Relational Dynamics and Psychological Characteristics of the Victims and Scammers*, „A Scoping Review Clin Pract Epidemiol Ment Health” 2020, vol.16, s. 24–35.
- Czapska J., *Zapobieganie wiktylizacji osób starszych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1999, z. 1, s. 119–130.
- Dobrowolska H., *W ubiegłym roku w wyniku oszustw „na wnuczka” seniorzy stracili 86 mln złotych*, <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C798145%2Cw-ubieglym-roku-w-wyniku-oszustw-na-wnuczka-polscy-seniorzy-stracili-86-mln> (dostęp: 05.10.2021).
- Fromm E., *Ucieczka od wolności*, tłum. O. Ziemińska, A. Ziemiński, Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”, Warszawa 2007.
- Stop manipulacji – nie daj się oszukać*, <https://glosseniora.pl/stop-manipulacji/> (dostęp: 20.10.2021).
- Ministerstwo Rodziny i Polityki Społecznej, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za 2020 r.*, Warszawa 2021.
- Jarczyńska J., *Empowerment w pracy socjalnej jako skuteczne podejście stosowane w rozwiązywaniu problemów społecznych*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Pedagogika” 2017, t. 34/2, s. 121–137.
- Kaleta M., *Seniorze, nie daj się oszukać*, <https://dolnoslaska.policja.gov.pl/wr1/aktualnosci/biezace-inf/70743,Seniorze-nie-daj-sie-oszukac.html> (dostęp: 21.06.2022).
- Karaszewska H., *Osoba starsza jako ofiara przestępstwa – skala problemu i kierunki pomocy*, w: *Sytuacje trudne w perspektywie jednostkowej i społecznej*, red. H. Karaszewska, E. Silecka-Marek, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2016, s. 148–161.
- Karwat M., *Rewizja obiegowych pojęć manipulacji*, w: *Przestrzenie manipulacji społecznej*, red. D. Doliński, M. Gamian-Wilk, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2014, s. 32–59.
- Konsumenci seniorzy a sprzedaż bezpośrednia – prawa i zagrożenia*, Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, Warszawa 2017, https://uokik.gov.pl/konkursy_dla_institucji_konsumentkich.php#faq3195 (dostęp: 20.10.2021).
- Kowalczyk M.H., *Powtórna i wielokrotna wiktylizacja jako andragogiczny wymiar doświadczeń osobistych kobiet ofiar przemocy*, „Rocznik Andragogiczny” 2017, t. 24, s. 87–101.
- Lisiecka A., *Jak obronić się przed psychomanipulacją?*, w: *Sekty*, red. A. Lisiecka, Dominikański Ośrodek Informacji o Nowych Ruchach Religijnych i Sektach, Wrocław 2004, s. 16–19.
- Lisiecka-Bedarczyk A., *Wychowanie do wolności i rozwój dojrzałej osobowości przeciwdziałaniem psychomanipulacji*, w: *Profilaktyka psychomanipulacji w relacjach i rodzinie*, red. J. Perszon, A. Lisiecka-Bedarczyk, I. Kamiński, Wydawnictwo Ikona, Toruń – Wrocław 2015, s. 49–74.
- Nowakowski P.T., *Sekty. Co każdy powinien wiedzieć*, Maternus Media, Tychy 1999.
- Nowakowski P.T., *Sekty, oblicza werbunku*, Maternus Media, Tychy 2001.
- Obuchowski K., *Galaktyka potrzeb. Psychologia dążeń ludzkich*, Zysk i S-ka, Poznań 2000.
- Pikuła N.G., *Poczucie sensu życia osób starszych. Inspiracje do edukacji w starości*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2016.
- Pospizyl I., *Przemoc w rodzinie*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1994.

- Rymaszewska J., Szmigiel A., *Potrzeby osób w starszym wieku – definicje i narzędzia oceny*, „Psychogeriatrya Polska” 2008, t. 5, nr 2, s. 95–104.
- Szukalski P., *Ageizm – przejawy indywidualne i instytucjonalne*, w: *Człowiek dorosły i starszy w sytuacji przemocy*, red. M. Halicka, J. Halicki, A. Sidorczuk, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2009, s. 59–68.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku – Kodeks karny (Dz. U. z 1997 roku Nr 88, poz. 553; Dz. U. z 2021 r. poz. 2345, 2447).
- Witkowski T., *Psychomanipulacje. Jak je rozpoznawać i jak sobie z nimi radzić*, Unus, Wałbrzych 2000.
- Wojciechowski M., Hausman M., *Oszustwa metodą „na wnuczka”. Rola analizy kryminalnej w procesie wykrywczym*, „Policja” 2010, nr 3, s. 7–17.
- Szukalski P., *Dyskryminacja ze względu na wiek*, w: *Starzenie się ludności Polski – między demografią a gerontologią społeczną*, red. J.T. Kowaleski, P. Szukalski, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2008, s. 153–184.
- Wnęk-Gozdek J., *Oszustwa romantyczne online – studium przypadku*, „Exlibris. Biblioteka gerontologii społecznej” 2019, t. 17, nr 2, s. 39–55.
- Żeromska-Charlińska J., *Nieprzypadkowy specjalista resocjalizacji – empowerment w akademickim procesie edukacji*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 2020, t. 65, nr 3 (257), s. 50–65.

